

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО САМОСТІЙНОГО НАВЧАННЯ

**(частина III «Основні поняття та терміни»)
до підручника**

«ФІЛОСОФІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ»

**для аспірантів усіх форм навчання
(для студентів третього рівня вищої освіти)**

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 3 від
30.10.2025 р.

**Харків
НТУ «ХП»
2025**

Методичні рекомендації до самостійного навчання до підручника «Філософія і методологія наукового пізнання», частина III «Основні поняття та терміни», для аспірантів усіх форм навчання (для студентів третього рівня вищої освіти) / автори: Ольга Дольська, Тетяна Дишкант, Яків Тарароєв. Харків : НТУ «ХП», 2025. – 55 с.

Автори: Ольга Дольська

Тетяна Дишкант

Яків Тарароєв

Рецензент проф. Годзь Н. Б.

Кафедра філософії НТУ «ХП»

ВСТУП

Пізнання навколишнього світу є найважливішим елементом людської життєдіяльності і знаходиться у тісному зв'язку з практикою. Практично опановуючи навколишню дійсність, люди створюють і перетворюють матеріальні предмети, виробляють засоби задоволення своїх потреб і тим самим забезпечують можливість свого існування та розвитку. Ефективність практики, у свою чергу, безпосередньо пов'язана з якістю та рівнем розвитку людського пізнання, бо маючи розумний характер практична діяльність передбачає попереднє продумування програми дій, оцінку можливих засобів та умов досягнення цілей, побудування плану діяльності. І ця ефективність багатократно зростає з появою науки. Наукове знання – це явно істинне, систематизоване, доведене, що засвідчується загальнозначущими засобами, знання, яке виражене власною мовою. Але й сама наука не стала винятком і також стала об'єктом вивчення. Так з'явилася епістемологія – це філософсько-методологічна дисципліна, в якій досліджується наукове знання, його будова, структура, функціонування та розвиток. І як будь-яка конкретна дисципліна, епістемологія має власний категоріальний апарат – систему основних, фундаментальних понять та категорій, що використовуються для опису та аналізу її предметної галузі. Це не просто набір термінів, а взаємопов'язана структура, що відображає ключові аспекти та закономірності явища, що вивчаються. Без оволодіння термінологією неможливо досконало розібратися з предметом, що вивчається, це свого роду «арифметика» з якої потрібно починати знайомство з дисципліною.

З метою ефективнішого засвоєння матеріалу дані методичні вказівки містять основні поняття та терміни з курсу «Філософські та методологічні проблеми наукового пізнання», який є «розбитим» на три блоки: у першому здійснюється розгляд загальних філософських питань науки як специфічної форми пізнання світу та більш приділено уваги філософії природознавчого

пізнання, у другому – акцент іде на філософію соціально-гуманітарного пізнання, третій присвячений аксіологічним аспектам наукового пізнання.

Для розширення кругозору та підняття інтересу студентів до дисципліни наприкінці розміщені короткі історичні довідки біографічного характеру тих персоналій, вчення яких має суттєву вагу для вивчення даного курсу. Також приведені їх основні праці для можливості ознайомлення з першоджерелами.

АЛГОРИТМИ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Вивчення кожної теми включає певний алгоритм навчальної діяльності, який передбачає наступні етапи:

1. Усвідомлення загальної тематики курсу, літератури, екзаменаційних питань.

2. Засвоєння загальноорієнтовної основи по кожній темі у вигляді стисло наданих основних понять та положень, які налаштовують розум на сприйняття проблематики даної теми.

3. Ознайомлення з переліком питань, які розкривають зміст теми.

4. Звернення до матеріалів лекцій на сайті кафедри для пошуку відповідей на поставлені запитання (<https://web.kpi.kharkov.ua/philosophy/wp-content/uploads/sites/124/2024/11/Navchalno-metodychni-materialy-lektsij-magistry-2024.pdf>).

5. Звернення до рекомендованої навчальної літератури з метою поглибленого вивчення проблем, підготовки до виступу на семінарському занятті, опрацювання екзаменаційних питань, виконання завдань контрольної роботи, підготовки реферату. Це також сприятиме підготовці тих питань, які студент вважає за необхідне задати викладачу на консультації.

6. Звернення до рекомендованих сайтів з метою продовження підготовки реферату та виступу на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції студентів та аспірантів «Україна і світ».

У результаті засвоєння навчальної дисципліни «Філософські проблеми сучасного наукового пізнання» здобувач вищої освіти повинен демонструвати такі результати навчання:

1. Знати предмет філософії науки, основні філософські принципи, закони та категорії, а також їх зміст і взаємозв'язків; світоглядні та методологічні основи наукового мислення; роль філософії у формуванні ціннісних орієнтацій у професійній діяльності;

2. Використовувати сучасні наукові методи, моделі, технології, для розв'язання складних задач у майбутній професійній діяльності;

3. Придбати уміння здійснювати філософський аналіз наукової картини світу, використовуючи системний аналіз і комплексний підхід для вивчення тенденцій розвитку сучасного суспільства, ведення науково-філософської дискусії та полеміки.

4. Вміти застосовувати філософські принципи, аргументувати свою позицію, використовувати сучасні інформаційні та комунікаційні технології у сфері публічного управління та адміністрування на засадах соціальної відповідальності, правових та етичних норм.

5. Вміти оцінювати політичні, соціальні, економічні та екологічні наслідки варіантів рішень.

6. Вміти розрізняти характерні особливості сучасного етапу розвитку науки, планувати і здійснювати наукові та прикладні дослідження у професійній сфері, включаючи аналіз проблематики, постановку цілей і завдань, вибір та використання теоретичних та емпіричних методів дослідження, аналіз його результатів, формулювання обґрунтованих висновків.

РОЗДІЛ 1

ФІЛОСОФІЯ І ІСТОРІЯ НАУКИ

Основні поняття та терміни:

Абстракція – теоретичний прийом дослідження, що дозволяє відволіктися від деяких несуттєвих у певному відношенні властивостей явищ, що вивчаються, і виділити властивості суттєві та визначальні. Це зовсім не означає, що несуттєві властивості завжди є такими за всіх умов. В інших обставинах несуттєва властивість може стати суттєвою. Будь-яка розумна абстракція повинна мати певний гносеологічний зміст, відповідний конкретної пізнавальної задачі.

Аналіз – один із найважливіших методів наукового пізнання, що полягає у розчленуванні предмета дослідження, на його складові. Сутність аналізу - це прагнення звести складне до простого для кращого розуміння. Розчленування об'єкта на певні елементи з метою їх окремого вивчення дозволяє поставити питання про значимість та функції кожного з елементів, їх внесок у загальний зміст та поведінку предмета наукового дослідження в цілому

Аналогія – одне з важливих евристичних засобів наукового пізнання, коли на основі подібності двох предметів за якимись одними властивостями, відносинами, робиться висновок про їх можливу подібність і за іншими параметрами. Для підвищення вірогідності достовірності висновків за аналогією необхідно прагнути до того, щоб порівнювані об'єкти були подібні у суттєвих властивостях, а не в суто зовнішніх або випадкових ознаках, а також до того, щоб зв'язок між вже відомими подібними властивостями і новою, передбачуваною властивістю був закономірним, необхідним або високоймовірним.

Визначення – внутрішньомовна операція, яка встановлює відношення синонімії між двома мовними виразами. На відміну від перекладу вона не виходить за межі однієї мови, хоча завжди виходить за межі способів вираження індивідуальної мови

Вимірювання – процедура порівняння об'єктів за будь-якими властивостями або сторонами на основі введення певних одиниць виміру. Одиниця виміру - це стандарт (йому присвоюється числове значення), за яким і порівнюються між собою об'єкти чи явища. Результат виміру виражається числом, що дозволяє надати математичну форму відносин між вимірними властивостями.

Гіпотеза – це форма імовірнісного знання, наукове припущення, засноване на існуючих знаннях та спостереженнях, яке висувається для пояснення будь-яких явищ чи фактів. Вона служить відправною точкою щодо досліджень чи експериментів, метою яких є її підтвердження чи спростування. Гіпотези відіграють важливу роль у науковому методі, оскільки сприяють формуванню теорій та моделей. При доказі гіпотези може бути прийнято як теоретичне обґрунтування до того часу, поки з'являться нові дані, здатні змінити поточне розуміння.

Гносеологія – розділ філософії, вчення про пізнання, в якому вивчаються закономірності та можливості пізнання, як організуючого адекватне відношення знання до об'єктивної реальності, досліджуються шаблі та форми процесу пізнання, умови та критерії його достовірності та істинності.

Дедукція – це логіко-методологічна процедура, за якою здійснюється перехід від загального до приватного в процесі міркування.

Диссенсус – це стан, коли думки, погляди чи позиції сторін не збігаються, і немає єдності у розумінні проблеми чи ухваленні рішень. Є протилежним до консенсусу.

Догматизм – метод мислення, у якому певні положення перетворюються на незаперечні висновки, що застосовуються без урахування конкретних умов життя. Догматизм тлумачить усі істини як абсолютні.

Еволюційна епістемологія – це напрям у західній філософсько-гносеологічній думці, основна мета якого – виявлення генези та етапів розвитку пізнання, його форм і механізмів в еволюційному спрямуванні, а також побудова на цій основі теорії еволюції науки. Еволюційна епістемологія

прагнула створити узагальнену теорію розвитку науки, поклавши в основу поєднання принципу історизму й основ загальної теорії органічної еволюції, поширюючи еволюційний підхід на гносеологічну проблему. Представники еволюційної епістемології реконструювали розвиток науково-теоретичного знання, застосовуючи еволюційні моделі. Кожному етапу розвитку науки відповідає певна система ідеалів, норм і методів наукового дослідження, певний стиль мислення, своєрідний понятійний апарат тощо. У процесі генези науки формуються загальні нормативно-ціннісні засади наукової діяльності і принципи наукового дослідження, утверджується їх автономія.

Евристика – методологія наукового пізнання, сукупність неформальних прийомів і методів, що полегшують та спрощують вирішення завдань.

Експеримент – метод емпіричного пізнання, що характеризується втручанням у відбування досліджуваних процесів. Проводиться з використанням різноманітних приладів. У ході експерименту дослідник, впливаючи на предмет у спеціально розроблених умовах, цілеспрямовано акцентує увагу на потрібному стані. Діапазон впливання простягається від пробного включення в процеси факторів, що знаходяться під руками, до ретельно спланованого управління включенням та виключенням передбачених факторів у спостережуваний процес. Залежно від цілей, предмета дослідження, характеру використовуваної експериментальної техніки та інших факторів можливі різноманітні класифікації видів експериментів. Наприклад, за пізнавальним цілям експерименти поділяються на перевірочні та пошукові (перевіряються певні гіпотези, відшуковуються нові дані для розширення досвідченої основи припущення, що висувається, або уточнення його змісту). За характером об'єкта, що досліджується, можна розрізняти фізичні, хімічні, біологічні, психологічні, соціальні експерименти. За доступністю об'єкта дослідження розрізняють прямі та модельні експерименти. За методом та результатами дослідження всі експерименти можна розділити на якісні та кількісні. З погляду заданості характеристик досліджуваного об'єкта розрізняють статистичні та нестатистичні експерименти. Для кожного

експерименту передбачається проблема, яка вимагає експериментальної перевірки. Найчастіше експеримент призначений для перевірки вибраної гіпотези.

Емпіріокритицизм – назва другого етапу позитивізму (кінець XIX – початок XX ст.), пов'язаного із сучасною йому революцією у фізиці. Основоположниками є Е. Мах та Р. Авенаріус. Якщо позитивізм першого етапу (XIX ст.) посилався на досвід як джерело позитивного знання, то емпіріокритицизм піддав критичному аналізу сам зміст досвіду: у спостереженні чи експерименті предмет об'єктивної реальності не є даним безпосередньо. Вчений має справу з показаннями приладів, даними органів чуття, математичною та іншою символікою. Абсолютизуючи цей момент, представники емпіріокритицизму вважали єдиною реальністю відчуття суб'єкта.

Закон – необхідне, суттєве, стійке, повторюване відношення між явищами у природі та суспільстві. Поняття закону споріднене з поняттям сутності. Існують три основні групи законів: специфічні або приватні (наприклад, закон складання швидкостей в механіці); загальні для великих груп явищ (наприклад, закон природного відбору); загальні, чи універсальні, закони. Пізнання законів становить завдання науки.

Індукція – це логіко-методологічна процедура, за якою здійснюється перехід від приватного до загального в процесі міркування. Висновок індуктивного міркування - на відміну від висновку дедуктивного правильного міркування - містить інформацію, яка не міститься у його посилках. Таким чином отримується нове знання, але його загальнозначущість може підпадати під питання. Тому, враховуючи важливість даного методу для науки, найбільший інтерес представляє, і найбільшу увагу привертає проблема обґрунтування індукції - знаходження раціонального базису для визнання легітимності індуктивних міркувань. Успішне рішення цієї проблеми передбачає знаходження відповіді на питання, на якій підставі можливо визнавати деякі з індуктивних міркувань прийнятними.

Істина – відповідність знання дійсності. Питання критеріїв істини досліджується теорією пізнання. У межах певної гносеології визначають джерело знання, шаблі, рівні, форми та методи пізнання, співвідношення між ними, характер змісту знання, його відношення до дійсності та способи його перевірки. Гносеологічна оцінка адекватності наукового знання передбачає виявлення його ставлення до джерела знання, до об'єкта пізнання. Такій оцінці підлягають цілі пізнання та засоби їх досягнення. Різниця гносеологій зумовлює відмінність концепцій істини. У залежності від визначення загальних передумов та способів пізнання формулюються прагматистські, логіцистські та інші концепції істини. Прагматистська концепція істини визначає істинність як придатність для досягнення поставленої мети. Логіцистська концепція істини є частиною більш загальної концепції істини, що визначає істинність знання у вигляді його зв'язків з іншими знаннями у межах цілого.

Конвенціоналізм – напрям у філософії науки, згідно з яким прийняття певних суджень, що виражають те чи інше вирішення емпіричних проблем у рамках наукових теорій, впливає із раніше прийнятих понятійних (термінологічних) угод. До цих угод не застосовуються емпіричні критерії істинності; вони зумовлені міркуваннями зручності, простоти, естетичної досконалості та інших.

Концепція некумулятивності наукового знання – ствердження, що нові та старі теорії неспівмірні одна з одною, вони функціонують за різними нормами, правилами та принципами, ніяк не пов'язані поміж собою. По відношенню між собою вони є незалежними, між новими і старими теоріями не існує наступництва.

Логіка – наука про форми, закони та методи правильного (тобто побудованого відповідно до певних логічних стандартів) мислення. Розрізняють формальну та змістовну логіку. Формальна логіка вивчає мислення опосередковано, лише через репрезентацію його у дискурсі, у мові. Головним предметом формальної логіки є правильне міркування, тобто таке, що від справжніх посилок з їхньої логічної форми веде до істинних (знову ж лише з

їхньої логічної форми) висновків. Сучасна формальна логіка будує та описує абстрактні (математичні) моделі (структури) доказових міркувань, тому коротко її визначають як теорію (формального) доказу чи теорію дедукції.

Мислений експеримент – форма дослідження, що становить (на відміну традиційного емпіричного експерименту) частину теоретичного рівня пізнання та складається в конструюванні та цілеспрямованому перетворенні «ідеального об'єкту», тобто представленого у свідомості вченого того фрагменту дійсності, на який спрямована його увага. На відміну від традиційного експерименту, у даному випадку всі пізнавальні операції здійснюються в уявній реальності. Вчений, виходячи з наявних у його розпорядженні знань, подумки створює умови, в яких об'єкт його інтересу міг би виявити певні характеристики, які відсутні у безпосередній дійсності. Змінюючи уявні умови, дослідник немов би піддає ідеальний об'єкт різним впливам, фіксуючи можливі зміни у його поведінці. Змістовна логіка прагне побудувати теорію мислення як специфічного пізнавального процесу, відповідального за продукування (конструювання) певних нових одиниць знання (абстрактних та ідеальних об'єктів, емпіричних та теоретичних гіпотез, наукових моделей, теорій, наукових дисциплін та ін.). Змістовна логіка в такому розумінні є іманентною частиною теорії наукового пізнання, а саме вченням про передумови, можливості, механізм і методи наукового мислення. Іншими назвами змістовної логіки є «логіка наукового пізнання», «логіка та методологія науки», «логіка наукового дослідження», «діалектична логіка», «генетично-конструктивна логіка» та ін.

Наука – сфера людської діяльності, функція якої - вироблення та теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність, про закономірності всіх явищ і процесів засобами теоретичного обґрунтування, емпіричного випробування й перевірки пізнавальних результатів з метою розкриття їхнього об'єктивного змісту (істинності, достовірності, інтерсуб'єктивності); одна з форм суспільної свідомості; включає як діяльність з здобуття знання, так і її результат - суму знань, що лежать в основі наукової картини світу; позначення окремих галузей наукового знання.

«Наукова дослідна програма» – центральне поняття філософсько-методологічної концепції І. Лакатоса, послідовність наукових теорій, що вибудовується як розвиток деякої вихідної (як правило, фундаментальної) теорії, основні ідеї, методи та передумови якої висуваються інтелектуальними лідерами науки та засвоюються науковими співтовариствами догматично. Раціональність цього розвитку визначається у суперництві різних НДП, які прагнуть безперервного зростання «емпіричного змісту», тобто, до розширення кола успішно пояснених та передбачуваних фактів спостереження.

Неопозитивізм – філософська течія, що претендує на аналіз та вирішення актуальних філософсько-методологічних проблем, висунутих розвитком науки, зокрема відносин філософії та науки в умовах повної недовіри до метафізики. Як основу проблематику розглядає ролі знаково-символічних засобів наукового мислення, відносини теоретичного апарату та емпіричного базису науки, природу та функції математизації та формалізації знання та ін.

Парадигма – сукупність переконань, цінностей, методів та технічних засобів, прийнятих науковою спільнотою, які забезпечують існування наукової традиції.

Пізнання – це діяльність людини, метою якої є здобуття нового знання. Пізнання відбувається на основі відображення дійсності у свідомості людини, що несе інформацію про світ. В процесі пізнання ця інформація перетворюється на знання – тобто, стійку систему уявлень про світобудову.

Позитивізм – один із напрямів гносеології, представники якого виходять з того, що єдино надійним і практично важливим для людства видом пізнання та знання є те, що отримують методами приватних наук. Таке знання називається «позитивним», звідси і назва напрямку.

Поняття – форма мислення, що відображає загальні закономірні зв'язки, суттєві сторони, ознаки об'єктів та явищ, що закріплюються в їх визначеннях, абстрактний розумовий образ, у якому фіксуються загальні та суттєві властивості (ознаки) предметів. Весь процес мислення можна звести до формулювання поняття, уточнення обсягу та змісту поняття. Поняття предмета

завжди виражається ім'ям – словом чи словосполученням описового характеру, має дві характеристики – зміст та обсяг. Сукупність суттєвих ознак предмета утворює зміст поняття. Під обсягом поняття розуміється множинність узагальнених у понятті предметів.

Порівняння – операція зіставлення кількох об'єктів, з метою з'ясування ступеня їхньої взаємної подоби. Вона застосовується лише до тих об'єктів, які мають якусь загальну ознаку, що розглядається як основа порівняння. У сфері наукового дослідження порівняння є способом класифікації наявних та вироблених знань, що забезпечує загальну впорядкованість людських уявлень про предметну область, що вивчається. Операція порівняння може мати як якісний, і кількісний характер. Збіг об'єктів, що вивчаються (речей, явищ, подій і таке інше) за цілою низкою характеристик дозволяє вченим переходити від знання про окремі елементи світового устрою до більш загального знання про класи, у зміст яких входять елементи, що володіють фіксованою подібністю.

Постпозитивізм – загальна назва групи концепцій філософії науки, що прийшли на зміну неопозитивізму, починаючи з середини ХХ ст. Загальними рисами постпозитивізму є: 1) прагнення розкрити реальні механізми функціонування та розвитку науки на основі вивчення її історії; 2) дослідження каналів зв'язку емпіричного та теоретичного рівнів наукового пізнання під кутом зору відносної незалежності теорії від фактичного базису та її впливу на останній (так звана теоретична навантаженість факту); 3) інтерес до вивчення позаемпіричних критеріїв відбору гіпотез, ролі цінностей та норм, властивих науковому співтовариству, у структурі наукової раціональності; 4) аналіз метатеоретичних основ наукового знання.

Пояснення – це міркування, що виявляє підстави певного факту, гіпотези, закону чи окремої теорії. У більшості випадків пояснення виглядає дедуктивним висновком, в якому те, що пояснюється, виявляється логічним висновком із прийнятих посилок. Але хоч всяке пояснення спирається на логічний висновок, не всякий висновок вважатиметься поясненням (прикладом можуть бути тавтологічні висновки і порочні, логічні кола).

У поясненні можна виділити синтаксичний, семантичний та прагматичні аспекти. Синтаксично пояснення являє собою упорядкованість символів міркування у відволіканні від їхнього змісту. З точки зору семантики пояснення постає як сукупність пов'язаних за змістом та значенням термінів та висловлювань, яка при розрізненні обсягів та послідовності вживання останніх виглядає логічним висновком. Прагматичний аспект виявляє мету, напрямок пояснення. У процесі пізнання пояснення протилежне формуванню дедукції. У дедукції думка рухається від існуючих посилок до висновку. При побудові пояснення навпаки, думка йде від пояснюваних фактів та узагальнень до посилок.

Принцип верифікації – критерій науки, запропонований логічними позитивістами, згідно з яким судження має піддаватися емпіричній перевірці, щоб бути прийнятим як наукове. Тобто всяке науково осмислене твердження може бути зведено до сукупності протокольних речень, що фіксують дані чистого досвіду і виступають як елементарні твердження.

Принцип проліферації Фесрабенда – ствердження, що актуальне зростання знання здійснюється в результаті розмноження (проліферації) теорій, не пов'язаних єдиною логічною основою, які використовують різні поняття та методи. Принцип проліферації дозволяє створювати та розробляти теорії, несумісні з прийнятими точками зору, що запроваджує періоди боротьби альтернативних теорій – найплідніші періоди розвитку науки. Витоки альтернатив кореняться у відмінності світоглядних та соціальних позицій вчених.

Принцип фальсифікації – ствердження, що наукова теорія повинна мати можливість бути спростовуваною, тобто мають існувати потенційні спостереження або експерименти, які могли б її спростувати. Це забезпечує принципове існування меж, у яких працює дана теорія, що і дозволяє її віднести до «позитивного знання». Якщо теорія може бути спростована, вона є науковою, якщо ні - то належить до розряду псевдонауки.

Проблема «теоретичної навантаженості фактів» – положення, згідно з яким спостереження та факти, які збирають вчені, завжди залежать від їх теоретичної бази та припущень. Іншими словами, те, що сприймається як «факт», не є чистим відображенням реальності, а формується під впливом попередніх знань, очікувань та теорій.

Синтез – це процедура уявного чи реального з'єднання виділених у процесі аналізу частин (ознак, властивостей, відносин) деякого об'єкта у єдине ціле. Синтез - це не просто механічне з'єднання в єдину систему роз'єднаних аналізом елементів, а встановлення місця та ролі кожного елемента в системі цілого.

Спілкування – взаємодія між людьми, головним чином, безпосередня. У трактуванні соціальних відносин спілкування – це форма його реалізації, що забезпечує (поряд із предметними опосередкуваннями) відтворення та накопичення людського досвіду, кооперацію та поділ людської діяльності. Поняття «спілкування» використовується й у характеристики взаємодій між різними соціальними і культурними системами («міжнаціональне спілкування», «спілкування культур»), тобто у плані ширшому, ніж міжособистісний зв'язок. У будь-якому разі спілкування неспроможне здійснитися, минаючи міжіндивідуальні контакти. Для філософії спілкування представляє особливий інтерес, оскільки в ньому концентруються форми мислення та діяльності, загальнозначущі категорії та суб'єктивні наміри індивідів. Разом із поняттям діяльності акцентує увагу на реалізації людських сил. Обидва поняття з різних сторін виявляють форми руху, кооперації, трансляції людських сил та здібностей у соціальному просторі та соціальному часі.

Споглядання – пасивний і нецілеспрямований, безсистемний та безпосередній огляд довколишньої дійсності. Цей метод властивий найпершим етапам розвитку науки, перед усе – античній та середньовічній. Він є малоефективним та вкрай ненадійним.

Спостереження – цілеспрямоване та організоване сприйняття явищ пізнаваного світу. Спостереження безпосередньо пов'язане з діяльністю органів

чуття, та первинною маніпуляцією ними. Від даних наукового спостереження очікують об'єктивності та загальнозначущості (іноді говорять про інтерсуб'єктивність). Об'єктивність даних сприймається як належність їх самому предмету спостереження або, більш обережно, як правильність, відповідність, подібність даних предмету спостереження. Суть свідчення очікуваної об'єктивності полягає в узгодженості сприйняття одного і того ж предмета в різних умовах чи різними органами почуттів. При неузгодженні говорять про помилки, необ'єктивність показань органів чуття та приладів.

Сприйняття – це цілісне відтворення об'єкта при його безпосередньому впливові на суб'єкт. Воно залежить від потреб і інтересів суб'єкта. Системність, якість сприйняття формується у процесі практики. Сприйняття залежить не тільки від подразнювача, але й від самого сприймаючого суб'єкта, від його минулого досвіду. Зміст сприйняття залежить від задач і мотивів його діяльності. Види сприйняття визначаються за провідним аналізатором, що сприяє цілісному, предметному відображенню світу. Так виділяються сприйняття зорові, слухові, дотичні, нюхові смакові та кінестетичні. За формою існування матерії визначають сприйняття простору та часу.

Структура – узагальнена характеристика специфічних системних властивостей, що фіксує в абстрактній формі елементи, відносини, зв'язки системи, їх упорядкованість та організацію; сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей за різних зовнішніх і внутрішніх змін.

Судження – форма мислення, за допомогою якої встановлюється відношення між поняттями і розкривається зв'язок між предметами та їх ознаками за допомогою ствердження або заперечення. Дана форма думки вже допускає характеризування її як істинної або хибної.

Сутність – філософська категорія, що фіксує стійкі та визначальні характеристики предмета, які становлять його субстанціальне ядро (його «природу»), на відміну від мінливих та другорядних його рис, присутніх у його конкретному явищі.

Теза Дюгема-Куайна – твердження про те, що наукова теорія не є

ізолюваною системою висловлювань, а пов'язана з широким «фонним» знанням і тому завжди може бути «врятована» від спростування, якщо зробити відповідні зміни у цьому «фоні». Тобто будь-яка теорія може бути врятованою від фальсифікації шляхом маніпулювання із «фонним знанням», із котрим пов'язана ця теорія.

Теорія – система узагальненого абстрагованого знання, що відрізняється від понять, законів, гіпотез, що входять до її складу, і являє собою одну з форм відображення дійсності в мисленні. На відміну від поняття і судження в загальному випадку теорія не є окремою думкою, а являє собою деяку систему знання, що відноситься до певної галузі дійсності або певних аспектів тієї чи іншої галузі дійсності. Як система знання, на відміну від сукупності повсякденного знання, теорія є сукупністю понять і висловлювань, певним чином субординованих і пов'язаних між собою логічно так, що одні з них визначаються через інші або навіть виводяться з них. Основними функціями теорії є систематизація і пояснення явищ, що вивчаються, а також виявлення законів досліджуваної області або аспекту дійсності. Найважливіша функція теорії – це пояснення. Часто навіть кажуть, що пояснити явища деякого класу означає побудувати їхню теорію, і навпаки, побудувати теорію означає пояснити відповідний клас явищ.

Технологія – сукупність методів та інструментів для досягнення бажаного результату; метод перетворення даного на необхідне; метод виробництва.

Тривіум та квадрівіум – два цикли, що становлять сім вільних мистецтв у середньовічній освіті. Тривіум включає граматику, логіку (діалектику) і риторику. Квадрівіум складається з арифметики, геометрії, астрономії та музики.

Умовивід – форма мислення, у якій з одного чи кількох суджень, званих посылками, виводиться нове судження, зване висновком чи слідством. Висновки часто поділяють на дедуктивні і індуктивні. В дедуктивних умовиводах, якщо посылки істинні і при цьому дотримано відповідних правил логіки, то висновок буде істинним. В індуктивних умовиводах при істинності

посилок і за дотриманні відповідних логічних процедур (наприклад, правил узагальнення) висновок у тому чи іншому випадку може бути як істинним так і помилковим.

Уявлення – Чуттєво-наочний узагальнений образ предметів та явищ зовнішнього світу, що відновлюється в мозку за їх відсутності, а також образ, створений зусиллями продуктивної уяви.

Феномен – явище, предмет, даний у чуттєвому спогляданні.

Фізикалізм – напрямок досліджень у галузі філософії науки, для якого характерна ідея об'єднання всього наукового знання на основі мови сучасної фізики. Тобто ідея загалом полягає в тому, що природа актуального світу (тобто універсуму і всього, що знаходиться в ньому) відповідає спрощеній умові – умові бути фізичною. Зрозуміло, фізикалісти не заперечують, що світ міг би включати у себе безліч сутностей, які на перший погляд не є фізично цілісними – біологічних, психологічних, моральних чи соціальних. Але подібні явища в решті решт виявляються або фізичними, або такими, які зумовлені фізичним.

Фізичне моделювання – метод експериментального вивчення різних фізичних явищ, заснований на їхній фізичній подібності, який застосовується при умовах: по-перше, коли вичерпного точного математичного опису явища на цьому рівні розвитку науки немає, чи такий опис занадто громіздкий і вимагає розрахунків великого обсягу вихідних даних, отримання яких важко; по-друге, відтворення досліджуваного фізичного явища з метою експерименту в реальних масштабах неможливе, небажане або занадто дороге. Метод полягає у створенні лабораторної фізичної моделі явища у зменшених масштабах, та проведенні експериментів на цій моделі. Висновки та дані, отримані в цих експериментах, поширюються потім на явище в реальних масштабах.

Формалізація – подання будь-якої змістовної галузі (міркувань, доказів, процедур класифікації, пошуку інформації, наукових теорій) як повної абстракції від сенсу слів використовуваної мови, причому всі умови, що регулюють вживання цих слів у теорії, явно висловлені за допомогою аксіом і правил, що дозволяють вивести одну фразу з інших.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Основні поняття та терміни:

Автопоезис – філософсько-соціологічне поняття, прийняте для позначення самовідтворення живих істот і утворених ними систем (включаючи людину та суспільство), які відрізняються тим, що їх організація породжує як продукт лише їх самих без поділу на виробника та продукт.

Антропологія – сукупність наукових дисциплін, які вивчають людство на усіх історичних етапах його розвитку. З одного боку, антропологія фокусує свою увагу, на біологічній та культурній диференціації різних груп людей, з іншого боку – на тих інтеграційних рисах, які дозволяють уявити людство як єдине ціле.

Бінаризм – епістемологічна структуралістська концепція, яка стверджує, що структура бінарних опозицій (верх – низ, добро – зло, істина – неправда і т.п.) є однією з характеристик людського розуму.

Герменевтика – вчення про «розуміння» (цілісне душевно-духовне переживання) як методологічної основі гуманітарних наук (на відміну від «пояснення» в природничих науках).

Гіперреальність – поняття філософії постмодернізму, що виражає принципову відмову від ідеї лінійності на користь ідеї стрибкоподібного чергування епістем (Фуко). Феномени істини, адекватності, реальності перестають сприйматися як онтологічно фундовані і сприймаються як феномени символічного порядку. Основні ознаки гіперреальності: штучно створений світ, елементами його є знаки, або їхні моделі, кожен знак знаходиться в постійній циркуляції, структурування гіперреальності відбувається завдяки монтажу або кодуванню знаків і моделей.

Глобалізація – процес універсалізації, становлення єдиних в

планетарному масштабі структур, зв'язків і відношень в різних сферах життя.

Гуманітарні науки – дисципліни, які вивчають людину у сфері її духовної, розумової, моральної, культурної та суспільної діяльності.

Дискурс – це вербально артикульована форма об'єктивації змісту людської свідомості, яка регулюється типом раціональності, що домінує в тій чи іншій соціокультурній традиції.

Дискурс-аналіз – один із провідних міждисциплінарних напрямів, що вивчає мовне спілкування, де намагаються створити таку техніку інтерпретації, яка б виявляла соціокультурні та інші передумови організації мовної діяльності, присутні у текстах різних висловлювань і які виявляються як їхня прихована чи явна ангажованість.

Емерджентизм – теорія, яка стверджує появу у системи нових властивостей, які не притаманні її елементам окремо, а також приймають автономність і незводність властивостей системи до сукупності суми властивостей її елементів.

Есенціалізм – філософська установка, що характеризується приписуванням деякій сутності постійного набору якостей та властивостей.

Знак – матеріальний, чуттєво сприймаємий об'єкт, який замінює інший об'єкт і використовується для накопичення, зберігання та передачі інформації про нього. Наука, що вивчає знаки, має назву семіотики.

Ідеографічний метод – метод пізнання, заснований на акцентуванні одиницності і навіть унікальності (абсолютної неповторності) кожного з реальних явищ, процесів та подій. Основними засобами та операціями даного методу є опис пізнаваного об'єкту з прив'язкою його до конкретного простору та часу, реконструкція цього об'єкту як відносно замкнутої, цілісної системи властивостей і відносин, «занурення» його в якість елемента в деяку настільки ж унікальну, але ширшу реальність - контекст буття пізнаваного об'єкту. Широко застосовується у гуманітарних та історичних науках.

Інтелектуальна революція – поняття, що характеризує докорінні зміни глибинних структур мислення та їх вплив на інтелектуальну та соціально-

практичну діяльність людей. Подібні фундаментальні структури є сукупністю знань і вірувань, що управляють колективною думкою.

Інформатизація – це процес впровадження та використання інформаційних технологій у різних сферах діяльності, спрямований на підвищення ефективності та оптимізацію роботи. Глобальна його поширеність та потужний трансформуючий вплив, який змінює вигляд сучасного світу, характеризує його як складний соціально-історичний процес переходу до нової стадії цивілізації.

Картина світу – сукупність заснованих на світовідчутті, світосприйнятті, світорозуміння і світогляді, цілісних і систематизованих уявлень, знань і думок людських спільнот та окремої людини (мислячого суб'єкта) про світ та світобудову (Всесвіт), місце людині у світі, а також про пізнавальні та творчі можливості людини, сенс її життя. В самій картині світу завжди присутні певні поняття і категорії. Вони завжди формують каркас будь-якої картини світу.

Категорії – найбільш загальні та фундаментальні поняття, що відображають суттєві, загальні властивості та відношення явищ дійсності та пізнання. Категорії утворилися як результат узагальнення історичного розвитку пізнання та практики. Прикладами категорії можуть бути: матерія та свідомість, простір та час, причинність, необхідність та випадковість, можливість та дійсність, та ін.

Когнітивістика – міждисциплінарний підхід до наукового вивчення людського пізнання. У центрі її уваги – проблеми мислення, зору, процесів свідомості, мозку тощо. З одного боку, в когнітивістиці вирішуються питання про закони мислення і сприйняття, які визначають поведінку людини. Інший бік когнітивної проблематики – це проблема ідентифікації образів.

Комунікативна парадигма – підхід, що розглядає соціальну реальність через призму комунікації і підкреслює роль комунікації у формуванні та відтворенні соціальної структури та людської діяльності.

Конструктивізм – епістемологічний підхід, згідно з яким формується уявлення, що людина в процесі пізнання та мислення не відображає

навколишній світ, а активно творить, конструює його.

Концепт – ментальна одиниця, яка є сукупністю знань, уявлень, асоціацій і переживань, пов'язаних з будь-яким поняттям або об'єктом. Він ширше, ніж просто поняття, оскільки включає у собі не тільки істотні ознаки, але ще й супутні, суб'єктивні і культурно обумовлені елементи. Концепт зазвичай є засобом, що організує у своїй певній цілісності спосіб бачення («завдання», конструювання, конституювання) реальності.

Лінгвістичні конвенції – загальноприйняті правила та угоди у мові, що стосуються способів вираження, значень та вживання мовних виразів. Вони забезпечують розуміння між тими, хто розмовляє і пише в рамках певної мовної спільноти.

Ментальність – певна онтологічна система, яка знаходиться між інтелектом та чуттєвістю; дозволяє поєднувати мислення, форми свідомості, різноманітні культурні техніки; безсвідоме, що дає можливість говорити про особливі духовні та душевні склади спільноти, і головне – особливу мову епохи.

Метафізика – філософське вчення про наддосвідні засади і закони буття взагалі або якогось типу буття. В історії філософії слово «метафізика» часто вживалося як синонім філософії.

Методологія науки – теорія наукового пізнання, що досліджує пізнавальні процеси, які відбуваються в науці, форми і методи наукового пізнання. В сучасних наукових джерелах її визначають як метанаукове знання філософського характеру.

Міждисциплінарність – процес інтеграції низки (двох і більше) наук, що супроводжується дифузією (перетіканням) та об'єднанням різних існуючих у кожній з них підходів, теорій, методів аналізу. Ця дослідницька стратегія, яка задіяє горизонтальний зв'язок реальності з метафоричними переносами, часто символічним мотивом, несе колосальний евристичний заряд, на відміну від вертикального причинно-наслідкового зв'язку дисциплінарної методології. Це внутрішньонауковий феномен.

Модерн – період, що характеризується ствердженням примату розуму, науки, індивідуалізму та прогресу.

Номотетичний метод – метод пізнання, який заснований на пізнавальній установці щодо отримання, конструювання, формулювання та обґрунтування будь-якого загального знання, розгляді будь-яких конкретних речей, об'єктів та процесів не в їхньому індивідуальному бутті, а як елементів, представників деякого класу, з деякої загальної точки зору. Результатом такої пізнавальної установки є введення у якості безпосереднього предмету наукового пізнання абстрактних та ідеалізованих предметів та структур, пошук та формулювання загальних законів та структур, яким підпорядковується функціонування окремих предметів.

Об'єкт та предмет дослідження – фрагмент реальності (матеріальний чи духовний), виділений практичною діяльністю, на який спрямовані пізнавальні зусилля вченої, наукової спільноти. Поняття об'єкт має наукове значення, але кожна наука, по суті, має справу не стільки з об'єктом дослідження, скільки з предметом. Предмет науки – це вичленована з усього різноманіття властивостей та характеристик об'єкта невелика його ділянка. Обсяг та напрямок роботи з ним визначається метою дослідження.

Онтологізація – приписування знанням пов'язаності з існуючими об'єктами.

Онтологія – вчення про буття як таке; розділ філософії, що вивчає фундаментальні принципи буття, найбільш загальні сутності та категорії суцього.

Постмодерн – явище, характерне останні десятиліття ХХ ст. для західної філософії, яке виразилося в критиці принципів класичного раціоналізму та традиційних орієнтирів метафізичного мислення.

Просвітництво – конкретний історичний період і закладені ним ідеали. Період – європейське ХVІІІ століття. Ідеали – науковий розум як «законодавчий», що звільнився від кайданів богослов'я і навіть усякої метафізики; пізнання, прогрес, толерантність, світський характер держави,

вільне і тверезомисляче людство.

Реалізм – напрямок, що визнає існування реальності, незалежної від свідомості людини. Це означає, що об'єкти і явища існують власними силами, незалежно від того, чи думає людина про них чи сприймає їх.

Розуміння – процедура осягнення чи породження сенсу чи значення будь-чого. Розуміння не вписується в суб'єкт-об'єктну пізнавальну схему, тому що не пізнання породжує потребу у розумінні, а, навпаки, потреба у розумінні веде до пізнання.

Семантика – дисципліна, що вивчає знаки та знакові системи з точки зору їх смислу, як правило, розглядається в рамках семіотики (науки про знакові системи). Найбільш важливим предметом вивчення для семантики є мова, а тому вона входить як складова частина в лінгвістику (як семантика природної мови) і в логіку (як семантика формальних мов). Семантична проблематика, що виникає і в логіці, і в лінгвістиці, є вираженням загальної філософської проблеми зв'язку мислення і буття. Питання про те, якою мірою мова здатна висловити немовну реальність, тісно корелюється з питанням про здатність думки зрозуміти зовнішній для неї предмет.

Симулякр – поняття, що означає щось, що є копією без оригіналу, або копією копії, і немає зв'язку з реальним об'єктом чи його початковим значенням. У філософії постмодернізму, симулякр означає заміну реальності її символічним уявленням чи симуляцією.

Система – цілісний об'єкт, який складається з елементів, що знаходяться у взаємних відносинах. Відносини між елементами формують структуру системи. Етимологічно поняття системи означає складне ціле, асамблею. Цілісність передбачає незведення властивостей цілого до його складових, а також аналіз складових елементів з точки зору цілого.

Софістика – філософська течія, яка зародилася в Стародавній Греції у середини 5 ст. до н. е. і абсолютизувала відносність знань, що давало підстави у якості засобів переконання опонента застосовувати використання логічних хитрощів, заснованих на зовнішній схожості явищ, на тому, що подія

втягується із загального зв'язку подій (підміна загального частковим), на багатозначності слів, підміні понять та інших риторичних хитрощах.

Соціально-когнітивна парадигма – напрямок соціальної філософії у якому визнають суб'єкт-об'єктний розгляд наукової раціональності, а також необхідність її вираження певними нормативами, регулятивами та критеріями, які покликані специфікувати наукову раціональність не тільки у статиці, але і репрезентувати її динаміку.

Субстанція – об'єктивна реальність в аспекті внутрішньої єдності всіх форм саморозвитку, всієї різноманітності явищ природи та історії, фундаментальна категорія наукового пізнання, теоретичного відображення конкретного.

Типи наукової раціональності – етапи, стадії або, що те ж саме, принципи, які розглядаються як норми пізнавальної активності інтелектуально-пізнавальної діяльності суб'єктів наук.

Трансверсальність – перетин різних областей, систем або рівнів розгляду, що не зводиться до простої ієрархії або лінійної послідовності.

Трансдисциплінарність – дослідницька стратегія, яка перетинає дисциплінарні кордони та розвиває холістичне бачення явищ і процесів. Приставка «транс» (від лат. trans – крізь, через) вказує на новий тип виробництва знань. Це вихід за межі природничо-наукового та гуманітарного знання в область практично значущих проблем.

Трансцендентальний – фундаментальний філософський термін який означає те, що передує досвіду і робить його можливим, не будучи частиною самого досвіду. Це стосується умов, які дозволяють суб'єкту пізнання сприймати і розуміти світ, а не до самих об'єктів чи явищ.

Феноменологія – філософська дисципліна, а пізніше філософський напрямок, завдання якого: 1) звільнити філософське мислення від натуралістичних об'єктивістських установок; 2) конституювати спеціальну область спекулятивного знання - рефлексію свідомості про свої акти та про даний у них зміст; 3) виявити за допомогою певних методологічних засобів

(редукції, рефлексії) першопочаткові основи культури. В історії філософії предмет феноменології трактувався різним чином: спочатку феноменологія розумілася як пропедевтика до логіки та онтології, пізніше вона виступає як онтологія. У сучасній філософії свідомості термін «феноменологія» нерідко використовується лише для характеристики чуттєвих якостей бачення, слухання тощо – яке це: мати різного роду відчуття. Однак наш досвід зазвичай набагато багатший за зміст і не зводиться до одного лише відчуття. Відповідно, у феноменологічній традиції феноменологія трактується набагато ширше і займається сенсами речей у нашому досвіді, зокрема, значенням об'єктів, подій, інструментів, потоку часу, самості та інше – тією мірою, якою ці речі виникають і переживаються в нашому «життєвому світі». По суті феноменологія вивчає структуру різних видів досвіду – від сприйняття, мислення, пам'яті, уяви, емоції, бажання і волі до тілесної свідомості, втіленої дії та соціальної діяльності, включаючи мовну діяльність.

Холізм – філософська концепція, що стверджує пріоритет цілого перед складовими його частинами, його онтологічну самостійність і незведення до суми частин та виконуваних ними функцій. Спирається, перш за все, на аналіз функціонування біологічних та соціальних систем, проте іноді претендує і на універсальність свого застосування, включаючи і неорганічний світ.

РОЗДІЛ 3

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ НАУКИ

Основні поняття та терміни:

Аксіологія – філософська дисципліна, що досліджує категорію «цінність», характеристики, структури та ієрархії ціннісного світу, способи його пізнання та його онтологічний статус, а також природу та специфіку ціннісних суджень.

Амбівалентність – двоїстість ставлення до чогось, особливо двоїстість переживання, виражається у цьому, що один і той ж об'єкт викликає в людині одночасно два протилежних почуття.

Антисцієнтизм – напрямок суспільної думки представники якого впевнені в обмеженості можливостей науково-технічного прогресу в питаннях, які пов'язані із суто людським буттям, у принциповій неможливості вирішення за допомогою науки суспільно-історичних, культурних проблем людства.

Антиутопія – течія суспільної думки, яка заперечує можливість створення ідеального стану спільного життя людей й виходить із переконання, що будь-які спроби побудувати довільно сконструйований «справедливий» суспільний лад призводять до катастрофічних наслідків.

Благо – загальне поняття, що використовується для позначення позитивної цінності предметів та явищ. Уявлення про благо формується у процесі та на основі практичного ставлення людей до зовнішнього світу. Природні та суспільні явища стають благом, лише оскільки вони задовольняють позитивні людські потреби, сприяють соціальному прогресу. Розрізняють матеріальні та духовні блага, утилітарні, естетичні та інші.

Вербалізація – процес вираження думок, почуттів, станів чи ідей у словесній формі.

Глобальні проблеми – сукупність загальносвітових проблем, які торкаються інтересів всього людства і потребують спільних зусиль для їх вирішення. Глобальні проблеми породжені протиріччями у суспільному розвитку, різко зрослими масштабами впливу діяльності людства на світ і пов'язані також із нерівномірністю соціально-економічного та науково-технічного розвитку країн і регіонів. До них зазвичай відносять подолання розриву в рівні соціально-економічного розвитку між розвиненими країнами, та тими, що розвиваються, усунення голоду, злиднів і неписьменності; регулювання стрімкого зростання населення країнах, що розвиваються; запобігання катастрофічному забрудненню навколишнього середовища; забезпечення людства необхідними ресурсами – продовольством, промисловою сировиною, джерелами енергії; запобігання негативним наслідкам розвитку науки і техніки.

Гуманістичні принципи – сукупність основоположних цінностей та переконань, які ставлять людину в центр уваги, визнаючи її гідність, цінність та потенціал.

Детермінізм – філософське вчення про закономірний універсальний взаємозв'язок та взаємозумовленість явищ об'єктивної дійсності, яке фіксує наступні взаємовідносини явищ об'єктивної реальності: генетичні (причинно-наслідкові) та статистичні, просторові та тимчасові, зв'язки станів та корелятивні зв'язки, функціональні та цільові залежності тощо. Усі вони виражаються через систему таких філософських детерміністичних категорій, як необхідність і випадковість, можливість, реальність, закономірність, причинність та інші.

Діалектика – теорія та метод пізнання дійсності, наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення.

Етика – філософська наука, об'єктом вивчення якої є мораль. Змістовні та формальні особливості етики задані наступними трьома константами: сутністю моралі як об'єкта дослідження; способами її теоретичного осмислення та опису у соціокультурному контексті; основними парадигмами філософствування

(західними та східними). Етика вважається «практичною філософією» на відміну від «чисто теоретичного» знання про світ. Специфіка її полягає в тому, що вона обґрунтовує цілі практичної діяльності у формі ідей про належне, про добро і зло, у вигляді ідеалів, моральних принципів і норм поведінки, у вченні про призначення людини та сенс її життя.

Етос науки – певна система норм і цінностей, які забезпечують функціонування науки як діяльності, здатної продукувати об'єктивне знання та використовувати його на благо людства.

Ідеал – вища цінність, досконалість чи зразок, якого прагнуть. Є частиною системи поглядів людини на світ і своє місце в ньому, визначаючи її переконання, цінності та цілі. Ідеал служить орієнтиром у житті, мотивує до розвитку та вдосконаленню.

Імператив – наказ чи закон, що виражає обов'язковість, тобто необхідність певної дії.

Когерентність – взаємозв'язок і узгодженість елементів у межах будь-якої системи, чи то система знань, переконань, емоцій чи навіть фізичних об'єктів. Когерентність часто сприймається як критерій істинності чи раціональності, припускаючи відсутність протиріч і наявність логічної зв'язності між частинами системи.

Культура – сукупність усіх штучних об'єктів (ідеальних та матеріальних предметів; об'єктивованих дій та відносин), яка створена людством у процесі освоєння природи і володіє структурними, функціональними та динамічними закономірностями (загальними та спеціальними). Поняття культура вживається також для позначення рівня досконалості того чи іншого вміння, та його цінності. Культура вивчається комплексом гуманітарних наук; насамперед культурологією, філософією культури, етнографією, культурною антропологією, соціологією, психологією, історією.

Механістичне природознавство – напрям у філософії та науці, де світ розглядають як складну, але зрештою, механічну систему. У рамках цього підходу всі явища природи, включаючи життя, розглядаються як результат

взаємодії та руху матерії, що підпорядковується законам механіки.

Норма – встановлений еталон, стандарт для оцінки існуючих та створення нових об'єктів. Норму відрізняють, з одного боку, від реального предмета, що втілює її, з іншого – від фіксуємого її нормативного висловлювання, наприклад, юридичного закону чи етичного кодексу. Як еталонний об'єкт так і нормативне висловлювання у кращому випадку відповідають нормі, але не є нею. Норми існують лише там, де є людські потреби та відповідно цілі. У природі, не включеної до людської діяльності, норм немає. Відповідає нормі і, отже, є нормальним лише той об'єкт, який служить досягненню не будь-якій, а тільки благій цілі, тобто об'єкт, включений у процес реалізації сенсу людського життя.

Передумовне знання – сукупність яка складається з філософських принципів, ідеалів та норм, загальнонаукових методологічних регулятивів, а також наукова картина світу, стиль мислення та концепти здорового глузду. У самому ж загальному сенсі передумовне знання можна визначати, як умову виникнення знання.

Природна мова – це історично сформована у суспільстві звукова, а потім і графічна (письменність) інформаційна знакова система. Вона виникає для закріплення та передачі накопиченої інформації у процесі спілкування між людьми. Природні мови виступають носіями багатовікової культури і невіддільні від історії народу, що володіє ним. Словник та граматичні правила природної мови визначаються практикою застосування та не завжди бувають формально зафіксовані. Перевагами природної мови виступають такі її властивості як: 1) універсальність – за допомогою природної мови вдається виразити все те, що відбивається свідомістю (результати предметного відображення, почуття, бажання, надії тощо). «Слово вбиває» – сильне вираження можливостей природної мови; 2) пластичність – різними засобами можна висловити одну й ту саму думку, або можна висловити думку в метафоричній формі (метафора - образний вираз, алегорія). Без цієї якості мови не було б можливості існувати художній літературі; 3) загальнодоступність –

вона зрозуміла усім представникам нації, які користуються цією мовою. Певною мірою у природній мові можуть бути сформульовані та наукові твердження, завдяки чому реалізується процес навчання, існує науково-популярна література. Ці риси природної мови роблять її оптимальним засобом спілкування і водночас породжують такі її властивості, які знижують ефективність використання природної мови у науковому пізнанні та комунікації.

Раціоналізм – філософське вчення, згідно до якого розум є основою буття (онтологічний раціоналізм), пізнання (гносеологічний раціоналізм), моралі (етичний раціоналізм). Раціоналізм протистоїть ірраціоналізму та сенсуалізму.

Релевантність – відповідність чи актуальність чогось у певному контексті.

Свобода – одна з основоположних для європейської культури ідей, що відображає таке ставлення суб'єкта до своїх актів, при якому він є їхньою визначальною причиною і вони безпосередньо не обумовлені природними, соціальними, міжособистісно-комунікативними, індивідуально-внутрішніми або індивідуально-родовими факторами. Культурно-історично змінювання розуміння міри незалежності суб'єкта від зовнішнього впливу залежить від конкретного соціально-політичного досвіду народу, країни, часу. У «живій» природній мові слово «свобода» у загальному сенсі означає відсутність обмежень і примусу, а співвіднесеності з ідеєю волі - можливість чинити, як хочеться. У класичній філософії свобода – це характеристика дії, яка відбувається: а) зі знанням і розумінням об'єктивних обмежень, б) з власної волі (не з примусу), в) в умовах вибору можливостей, г) в результаті правильного (належного) рішення: завдяки розуму людина здатна здійснювати свій вибір, відхиляючись від зла і схиляючись до добра.

Скептицизм – філософська позиція, в основі якої лежить сумнів у існуванні будь-якого надійного критерію істини. Виступає як форма епістемологічної обережності.

Справедливість – один із найвищих принципів взаємних відносин між людьми. Категорія морально-правової та соціально-політичної свідомості, поняття про належне, пов'язане з історично мінливими уявленнями про невід'ємні права людини. Містить вимогу відповідності між реальною значимістю різних індивідів (соціальних груп) та їх соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, між діянням та відплатою, працею та винагородою, злочином та покаранням тощо. Невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється як несправедливість.

Сцієнтизм – напрямок думки, який відноситься до науки (маючи на увазі переважно природничо-науковий комплекс знань) як до найвищої і самодостатньої цінності, вважає її найвищим досягненням людства, універсальним інструментом, який здатен відповісти на всі без виключення питання й вирішити усі проблеми як людства у цілому, так і окремої людини.

Творчість – діяльність, яка породжує щось якісно нове, якого ніколи раніше не існувало. Діяльність може виступати як творчість у будь-якій сфері: науковій, виробничо-технічній, художній, політичній і т. д. – там, де створюється, відкривається, винаходить щось нове.

Цінність – одна з основних понятійних універсалій філософії, позитивна чи негативна значимість об'єктів навколишнього світу для людини, соціальної групи, суспільства загалом, яка обумовлена не їх властивостями самими по собі, а залученістю до сфери людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин; критерії та методи оцінки цієї значимості, виражені у моральних принципах і нормах, ідеалах, установках, цілях. Розрізняють матеріальні, суспільно-політичні та духовні цінності; позитивні та негативні цінності.

Філософські персоналії

Аристотель (384–322 до н.е.) – давньогрецький філософ, один із найвидатніших мислителів усіх часів. Творчість Аристотеля енциклопедично різнобічна. Створений Аристотелем понятійний апарат збагатив світовий філософський та інтелектуальний лексикон (поняття «матерії та форми», «можливості та дійсності», «теорії та практики» та інші створені Аристотелем); сам стиль сучасного наукового мислення (історія питання, «постановка проблеми», аргументи за і проти, «вирішення» тощо) сходять до методології Аристотеля. Аристотель розрізняє три види знання та відповідних наук і мистецтв: теоретичне (теорія – «споглядання», або «умогляд»), практичне (праксис – «дія») та поетичне, чи творче (поезія – «робити, творити»). До сфери теоретичного знання відносяться «перша філософія», або метафізика, фізика, математика; до сфери практичного знання – етика та політика; до сфери поетичного знання – риторика, поезика, а також усі прикладні мистецтва чи ремесла (наприклад, медицина). Різним сферам знання відповідають різні когнітивні здібності: здатність споглядати і пізнавати перші причини речей має теоретичний розум, здатність виробляти правильне рішення має практичний розум, або здоровий глузд. Об'єктом теоретичного розуму є необхідне і незмінне (наприклад, закони природи) – те, що не залежить від нашої волі. Об'єктом практичного розуму є можливе події, які можуть бути зумовлені нашим вибором. І в практичній, і в поетичній сфері знання величезну роль відіграє досвід. Основні твори: «Метафізика», «Категорії», «Нікомахова етика» та ін.

Бодрійяр Жан (1929–2007) – французький соціолог та філософ. Спеціалізувався у постструктуралізмі, філософії постмодерну та теорії симулякру, дослідженнях масової культури, інформаційних технологій та споживчого суспільства, що відображено в його роботах, таких як «Символічний обмін та смерть» та «Симулякри та симуляція». Досліджував

деперсоналізацію як ключову характеристику сучасної людини в умовах суспільства споживання та мас, що пов'язано зі втратою індивідуальності на користь стандартизованих образів та ролей. Дослідження має важливе значення для уточнення поняття «суб'єкт», що є поряд із поняттям «об'єкт» є ключовим в епістемології як теорії пізнання, в якій сьогодні особливий акцент ставиться на дослідженні традиційно неусвідомлюваних соціально-культурних норм, що лежать в основі людської раціональності, а саме: чим людина керується при виборі того чи іншого напрямку своєї активності? Наскільки вона як суб'єкт усвідомлює себе, свої власні мотиви та соціально-культурні регулятори своєї діяльності, щоб розрізнити суб'єктивну та об'єктивну сторони результату пізнавального процесу? Основні твори: «Система речей», «Симулякри та симуляції», «Символічний обмін та смерть» та ін.

Бурдьє П'єр Фелікс (1930–2002) – французький соціолог, філософ, антрополог, автор оригінальної концепції, що розглядає метатеоретичні основи соціології. Представляє свою дослідницьку позицію як структуралістський конструктивізм і намагається поєднати об'єктивне та суб'єктивне. Якщо структуралізм вказує на те, що в соціальному світі є незалежні від волі та свідомості індивіда об'єктивні структури, які формують уявлення та практики суб'єктів, то конструктивізм підкреслює соціальне походження схем мислення та дії, а також самих соціальних структур. Вивчав насамперед механізми відтворення соціальних ієрархій. Три основні концепції теорії П'єра Бурдьє – це габітус, капітал та поле. Габітус відноситься до глибоко вкорінених звичок, навичок і диспозицій, які люди набувають протягом свого життєвого досвіду. Капітал у рамках теорії Бурдьє не обмежується економічними ресурсами, але також включає культурні, соціальні та символічні форми, які сприяють соціальній владі та статусу. Концепція поля позначає соціальні арени, в яких знаходяться агенти та їх соціальні позиції, і де розігрується динаміка влади та капіталу. Теорія Бурдьє обертається навколо взаємодії габітусу, капіталу та поля, які разом формують соціальні практики та розподіл влади у суспільстві.

Основні твори: «Розрізнення: соціальна критика судження», «Соціологія соціального простору» та ін.

Вебер Макс (1864–1920) – німецький філософ і соціолог. Займався проблемами теорії соціальної дії, яку аналізував у першу чергу як вільну дію окремої людини. Найбільш відомий своїм аналізом походження капіталізму, виникнення якого пов'язував із появою в історії людини, здатної до раціональної поведінки у сфері господарства та повсякденного життя. У всіх дослідженнях проводив думку про раціональність як визначальну рису сучасної йому європейської культури. Раціональність протистоїть традиційному і харизматичному засобам організації суспільних відносин. Автор праць: «Протестантська етика і дух капіталізму», «Господарська етика світових релігій», «Наука як покликання і як професія» та багато інших.

Вітгенштейн Людвіг (1889–1951) - австрійський філософ, неопозитивіст. «Логіко-філософський трактат» (1921) вважається одним з основних творів неопозитивізму. В ньому різко розмежовується наука і філософія. Твердження останньої проголошуються неверифікованими, тобто пустими. Пізній Вітгенштейн відійшов від цієї позиції. Він визнавав значення філософських висловлювань, але вимагав строгого розмежовування їх з науковими висловлюваннями. Погляди пізнього Вітгенштейна справили значний вплив на розвиток лінгвістичної філософії. Основні твори: «Логіко-філософський трактат», «Філософські дослідження», тощо

Вундт Вільгельм (1832–1920), німецький психолог, фізіолог, філософ, логік, мовознавець, фундатор експериментальної психології. Для Вундта психологія – наука експериментальна, вона займається фактами, про які ми знаємо безпосередньо з досвіду. Наприклад, чути, як падає камінь, відчувати біль, сприймати колірні відтінки - все це психологічні факти. Навпаки, говорити про камінь, що падає, у світлі тяжіння важчою масою іншої, легшої, означає говорити про фізичний, опосередкований факт. Безпосередній досвід доводить опосередкований досвід, а психологічний факт доводить фізичний

факт. Така різниця у предметній сфері. Що ж до методу, його Вундт визначає як інтроспекцію, тобто безпосереднє спостереження себе. А оскільки мати досвід, за Вундтом, це те саме, що усвідомлювати його, то предмет і метод психології зрештою збігаються. Також Вундт розробив тривимірну теорію емоцій, за якою будь-який зміст свідомості може бути локалізовано у просторі трьох координат: «задоволення – невдоволення», «напруга – розслаблення», «збудження – заспокоєння». У 20 ст. ця теорія отримала підтвердження у дослідженнях значень слів за допомогою факторного аналізу. Основні твори: «Введення у філософію», «Проблеми психології народів», «Душа та мозок» та ін.

Габермас Юрген (народ. 1929 р.) – німецький філософ та соціолог. Засновник теорії комунікативної дії. Він впевнений, що соціальні науки розвиваються у напрямі позитивістського ідеалу: у них починає переважати суто технічний інтерес. Отже, без нормативної точки зору наука перетворюється на інструкцію, яка вказує шляхи та засоби, але розуміння цілей при цьому немає. Розум безсилий перед цілями, бо їх не можна обґрунтувати. Габермас поставив за мету подолати обмеженість соціальних наук і нормативно зорієнтувати їх. Філософ вірить у можливість включення норм у сферу розуму, говорячи, що засоби призначені для певних намірів, а наміри співвідносяться з певними цілями. Цілі та засоби не розташовуються по різні боки розуму. Вони нероздільні, і ця нероздільність, незрозуміла аналітикам, видається прозорою діалектикам, які бачать тотальність соціального життя. Основні твори: «Теорія комунікативної дії», «Техніка і наука як «ідеологія»», «Філософський дискурс про модерн», тощо.

Гадамер Ганс-Георг (1900–2002) – німецький мислитель, провідний представник герменевтики ХХ ст. Багато уваги приділяв специфіці герменевтики як методу пізнання феноменів культури. Слово «герменевтика» означає тлумачення різних текстів. Гадамер надає герменевтиці філософського звучання та значення. Він вважає, що феномен розуміння і правильного тлумачення зрозумілого виступає не тільки як спеціальна методологічна

проблема наук про дух. Феномен розуміння пронизує всі зв'язки людини зі світом. З точки зору Гадамера, науки про дух зближуються з такими способами розуміння, які лежать за межами науки: з досвідом філософії, мистецтва, самої історії. Усе це такі способи розуміння, у яких сповіщає себе істина, яка не підлягає верифікації методологічними засобами науки. Герменевтика для Гадамера втілює досвід істини, який є не тільки філософськи обґрунтованим, а й сам є способом філософствування. Основна праця – «Істина і метод» (1960).

Гайдеггер Мартін (1889–1976) – німецький філософ. Представник некласичної епістемології. Замість традиційних теорій пізнання Гайдеггер зосередився на феноменологічній онтології, розкриваючи сенс буття як умови будь-якого знання. Його метод – це опис фактичного існування, що розкриває світ та буття. Це розуміння починається з «дотеоретичного» розуміння себе як сущого. За Гайдеггером, онтологічну основу людського існування складає його конечність, тимчасовість. Тому час повинен розглядатися як найсуттєвіша характеристика буття. Гайдеггер прагне переосмислити європейську філософську традицію, яка тлумачила чисте буття як щось позачасове. Він піддає певній критиці науково-технічну цивілізацію саме за те, що та намагається поставити під контроль саме буття і за втрату зв'язку з самим буттям. Основні твори: «Буття і час», «На шляху до мови», «Що є думка?», тощо.

Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх (1770–1831) – представник німецької класичної філософії, творець всеосяжної системи філософії, яка охоплювала всі сфери людського знання, розробник найбільш розгорнутої і обґрунтованої системи ідеалістичної діалектики. Основу його філософської системи складають дві домінуючі ідеї: а) переосмислення розсудку й розуму; б) розуміння ідеї (істини) як системи знання, що породжує себе в процесі розвитку. Поділяючи класичну віру у визначенні предмета філософії як Абсолютного, вбачав у думці, в її логічному русі адекватну Абсолюту «стихію». Звідси й переконання, що суще в основі своїй є думка. Ідея є істина,

система знання, а все істинне є ідея. Заслуга Гегеля у тому, що він розвинув діалектичний метод розуміння світу. Гегель розробив питання взаємозв'язку руху, розвитку та перетворення кількісних змін на якісні, питання про природу теоретичного мислення, про логічні форми та категорії, в яких здійснюється це теоретичне мислення. Великий внесок зроблено Гегелем у розуміння методу науки. Метод, згідно з Гегелем, – це не сукупність штучних прийомів, винайдених людиною, що не залежать від предмета дослідження. Метод – відображення реального зв'язку, руху, розвитку явищ об'єктивного світу. Автор праць: «Феноменологія духу», «Наука логіки», «Енциклопедія філософських наук», тощо.

Голдман Елвін (1938–2024) – американський філософ, почесний професор філософії та когнітивних наук Ратгерського університету в Нью-Джерсі та провідна фігура в галузі епістемології. Міркування Голдмана про знання та обґрунтоване переконання, в яких він використав поняття причинності та надійності замість нормативних концепцій, таких як допустимість та обов'язковість, сприяли формуванню філософського підходу, який у 1970-х роках став відомий як натуралізована епістемологія. У статті 1967 року «Причинна теорія пізнання» Голдман припустив, що знання – це справжнє переконання, належним чином зумовлене фактом, що робить його істинним. Пізніше він стверджував, що знання є справжнім переконанням, що виникло в результаті надійного процесу. Автор праць: «Шляхи до знань: приватні та державні», «Релаябілізм та сучасна епістемологія: есе» та ін.

Гуссерль Едмунд (1859–1938) – німецький філософ, один із засновників феноменології. Своїм завданням вважав пошук очевидності, що здійснювався через переорієнтацію уваги філософії із зовнішнього (трансцендентного) світу на світ свідомості (світ трансцендентальний), зрозумілий як смислоутворююча активність, завдяки якій можливий будь-який досвід і будь-яка наукова діяльність. Внаслідок феноменологічної редукції свідомості людини мусить відкритись світ феноменів-сутностей, які й обумовлюють можливість будь-

якого досвіду, будь-якої предметності, у баченні яких і досягалася б самоочевидність, що шукається. Автор праць: «Філософія арифметики», «Логічні дослідження», «Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії», «Криза європейських наук і трансцендентальна філософія» та ін.

Декарт Рене (1596–1650) – французький філософ, математик, засновник класичного раціоналізму як універсального світогляду, протилежного ірраціоналізму. Вважається засновником європейської класичної філософії, яка ґрунтується на вірі в розум і самосвідомості. Обґрунтував основні правила так званого аналітичного наукового методу: 1) починати з простого й очевидного; 2) ділити складні речі (знання) на прості аж до найпростіших; 3) іти від простого очевидного до складного неочевидного; 4) діяти при цьому так, щоб не залишити поза увагою жодної ланки, тобто зберігати неперервність ланцюга умовиводів. Для ефективного застосування даного методу необхідні інтуїція, з допомогою якої вбачається першопочаток і дедукція, яка дає змогу одержувати наслідки з них. Основою і зразком методу Декарта є математика. Декарт відкрив сферу свідомості як діяльності суб'єкту. Основні праці: «Міркування про метод», «Метафізичні роздуми», «Начала філософії».

Дельоз Жиль (1925–1995) – французький філософ, представник постструктуралізму та постмодернізму. Програмна робота Дельоза «Логіка сенсу» стала одним із головних текстів філософського постструктуралізму. У ній Дельоз звертається до традиційної для філософії проблеми вичленування інстанції сенсу. Місце істини як категорії у ситуації, коли істина і неправда відносяться до проблеми, а не до відповідних їй пропозицій, замінює саме категорія сенсу. Ототожнюючи істину зі змістом-подією, Дельоз виводить її межі суб'єкт-предметних відносин; сенс нейтральний до визначеностей суб'єкта та об'єкта, внутрішнього та зовнішнього, індивідуального та колективного, особливого та загального. Оскільки центр тяжкості у філософії Дельоза переноситься у сферу сенсу, істина у її тлумаченні втрачає своє значення. Очевидно, що логіка сенсу ніяк не може бути віднесена до класичної науки і до

відповідного поняття істини. Основні праці: «Емпіризм та суб'єктивність», «Логіка сенсу», «Що таке філософія?» та ін.

Дільтей Вільгельм (1833–1911) – німецький філософ, один із провідних теоретиків філософії життя і герменевтики. Центральним у Дільтея є поняття життя як способу буття людини, культурно-історичної реальності. Завданням філософії, за Дільтеєм, є розуміння «життя», виходячи з нього самого. У зв'язку з цим філософ обґрунтовує метод «розуміння» як безпосереднього осягнення певної духовної цілісності (цілісного переживання). Розумінню, що близьке інтуїтивному проникненню в життя, Дільтей протиставляє метод «пояснення», що широко застосовується у природничих науках, які мають справу із зовнішнім досвідом. «Розуміння» власного внутрішнього світу досягається за допомогою інтроспекції (самоспостереження), розуміння чужого світу - шляхом «вживання», «співпереживання». Стосовно культури минулого «розуміння» виступає як метод інтерпретації, названий Дільтеєм герменевтикою – тлумачення окремих явищ як моментів цілісного душевно-духовного життя епохи, що реконструюється. Основні праці: «Сутність філософії», «Вступ до науки про дух» та ін.

Кант Іммануїл (1724–1804) – засновник німецької класичної філософії; фундатор нової ідеї щодо розуму як творця, конструктора дійсності та знання про неї. В так званий критичний період заперечував можливість пізнання речей, як вони існують самі по собі, дотримуючись думки, що слід не знання (розум) узгоджувати з предметами, як це робили попередні філософи, а предмети зі знанням (розумом), тобто джерело всезагальності знання філософ пропонує шукати не в об'єкті, а в суб'єкті. На цій підставі стверджував, що світ науки є витвором розуму, результатом синтезу суб'єктивних апіорних форм і чуттєвого хаотичного матеріалу. Основні праці: «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності судження» та ін.

Кун Томас (1922–1995) – американський історик і філософ науки, досліджував роль соціальних факторів у розвитку науки. Аналізуючи розвиток

науки, Кун розрізняє два періоди - «нормальну» науку та «революційну». «Нормальний» період науки протікає у спокійному руслі, у виді своєрідної ієрархії, через накопичення певних знань, вирішення проблем, наукових «головоломок». У цей період будь-яка наукова теорія функціонує як парадигма, тобто, як сукупність певних наукових установок, яких дотримується конкретна наукова спільнота. Потім у розвитку «нормальної» науки настає такий час, коли існуюча парадигма не витримує «натиску» аномалій, тобто. проблем, які вирішуються у межах існуючої парадигми, і виникає криза, революційний період у розвитку науки, відбувається зміна парадигми. Революція в науці призводить в результаті конкурентної боротьби до перемоги однієї з парадигм, які знову виникли, що свідчить про настання нового «нормального» періоду в розвитку науки. Кун показав, що провідні парадигми, яких дотримувалися у науці, напочатку не були обґрунтовані ні на емпіричному, ні на дедуктивному рівні. Прийняття їх скоріше було уявним стрибком, який вчені не могли повністю пояснити. Кун вводить поняття «несумірності» старих та нових наукових точок зору. На його думку, не існує абсолютних критеріїв раціональності щодо наукового знання, як це стверджували неопозитивісти. Між парадигмами немає загальних основ, і між різними науковими спільнотами ведеться конкурентна боротьба. Кожна парадигма, що знову встановлюється, вводить свої критерії раціональності, свої стандарти відмінності науки від не науки, оскільки не існує фактів, які не залежать від їх тлумачення певною парадигмою. Таким чином, нейтральної мови спостережень, про яку говорили неопозитивісти, немає. Основна праця: «Структура наукових революцій».

Лакатос Імре (1922–1974) – угорський і британський філософ науки, автор концепції розвитку і функціонування наукового знання. Наука, на думку Лакатоса, є і має бути змаганням дослідницьких програм, які суперничають між собою. Картина наукового знання, яка представлена як серія дуелей між теорією та фактами, не зовсім вірна. У боротьбі між теоретичним і фактичним, вважає Лакатос, як мінімум є три учасники: факти і дві теорії, що

суперничають. Тільки тепер буде зрозуміло, що теорія відживає свій вік не тоді, коли оголошується факт, що суперечить їй, а коли про себе заявляє теорія, яка краща за попередню. Таким чином, історія науки постає, за Лакатосом, як історія конкуренції дослідницьких програм. Такий підхід висуває перший план взаємозв'язок між різними епістемологіями та історіографією науки, і також момент еволюції наукового пошуку. Основні праці: «Історія науки та її раціональні реконструкції», «Доводи та спростування», «Фальсифікація і методологія науково-дослідницьких програм» та інші.

Ліотар Жан-Франсуа (1924–1998) – французький філософ, есеїст, теоретик постмодернізму. Ліотар вважав, що постмодерн – це час краху метанарративів, тобто більше немає універсальних теорій, а є некероване зростання складності. Ліотар розглядає будь-яке знання як мовну гру. Структура мовної гри визначається співвідношенням денотативних, перформативних та прескриптивних висловлювань. Кожен із цих висловлювань позиціонує певним чином свій референт, відправника та одержувача інформації. Також Ліотар описував механізми становлення нелінійної техніки мислення. На його думку, смислові зіткнення сприяють прагненню культивувати імпровізацію, уяву, аналогію. Тому Ліотар підкреслював значення уяви в новому мисленні, називаючи його паралогією, яка сприяє відмові від стереотипного мислення і підштовхує до виробництва нових ідей, до творчого натхнення. Основні праці: «Стан постмодерну», «Феноменологія» та ін.

Луман Ніклас (1927–1998) – німецький соціолог. Створив власну версію функціонального аналізу у соціології. Згідно з Луманом, соціологія вивчає соціальні системи, такі як політика, господарство, наука, право, виховання, релігія, сім'я і т. д., у їхніх відносинах з навколишнім світом. Найпростіші соціальні системи – інтеракції (взаємодії) – утворюються через взаємоузгодження дій та переживань учасників комунікації за допомогою смислів. Елементами соціальних систем є комунікації, що включають акт повідомлення, передану інформацію та розуміння повідомлення одержувачем.

За допомогою комунікації відбувається структурування навколишнього світу, підтримання порядку та самовідтворення соціальних систем, а також їх еволюція, що призводить до функціональної диференціації підсистем суспільства. Соціальні системи характеризуються інформаційною замкнутістю – всі зовнішні впливи перекладаються мовою смислів цієї системи, співвідносячи з «владою» у політиці, «істиною» у науці, «вірою» у релігії, «любов'ю» у сім'ї. Цей код комунікацій, специфічний для кожної соціальної системи, уможлиблює їх самототожність, але ускладнює міжсистемне спілкування і взаємоузгодження. Соціальні системи непрозорі одна одній, але вони є системами суспільства – найширшої системи, що охоплює інші як об'єкти всіх можливих комунікацій. Основні праці: «Соціальні системи. Нарис загальної теорії», «Суспільство суспільства», «Введення у системну теорію» та інші.

Мертон Роберт Кінг (1910–2003) – американський соціолог, представник структурно-функціонального аналізу. Висунув ідею про так звані теорії середнього рівня, які повинні пов'язати емпіричні дослідження та загальну теорію соціології; розробив теорію аномії, поведінки, що відхиляється від соціальних норм. Висунув чотири імперативи наукової спільноти (етика вченого): колективізм, універсалізм, незацікавленість та організований скептицизм. Основні праці: «Нормативна структура науки», «Соціальна теорія та соціальна структура» та ін.

Платон (427–347 до н.е.) – давньогрецький філософ, учень Сократа, найяскравіший представник об'єктивного ідеалізму. У центрі філософії Платона вчення про ідеї – джерело буття емпіричних речей. Як тіні ставляться до реальних істот, що їх відкидають, так вся область того, що чуттєво сприймається в цілому відноситься до речей розумоосяжних: ідея настільки ж реальніше і зримої речі, наскільки рідчій більш справжня за свою тінь. Вірний парменидівській тезі «мислення і буття – одне й те саме», Платон визнає доступним розумінню і науці тільки справді, те, що незмінне і вічне.

Емпіричний світ, область «становлення», де все виникає і гине, вічно змінюючись і ні на мить не залишається тотожним собі, не пізнаваємий. Гносеологічні погляди Платона основані на його вченні про душу. Процес пізнання - це пригадування душею ідей, які вона бачила до втілення в людину. Основні твори: «Парменід», «Софіст» та ін.

Поппер Карл (1902–1994) – австро-британський філософ. Свою філософську концепцію – критичний раціоналізм, теорію зростання наукового знання – він побудував як антитезу емпіризму неопозитивістів. На противагу принципу верифікації, за допомогою якого представники логічного позитивізму прагнули розмежувати наукові та ненаукові твердження, Поппер висунув принцип фальсифікації – принципової потенційної спростованості теорії в процесі експериментальної перевірки (вчення, що не задовольняють цій вимозі є, згідно з Поппером, «псевдонауками»). Будь-яка теорія носить лише гіпотетичний, імовірний характер, і схильна до можливих помилок (принцип фалібілізму), вона апелює до досвіду для перевірки своїх тверджень. Зростання наукового знання полягає у висуванні гіпотез та їх подальшому спростуванні, внаслідок чого наука рухається до розуміння все більш глибоких структур реальності. Основні праці: «Логіка наукового дослідження», «Припущення та спростування», «Об'єктивне знання» та інші.

Пуанкаре Анрі (1854–1912) – французький математик та філософ. В філософії Пуанкаре відомий своїми роботами із загальнометодологічних проблем науки. Представник конвенціоналізму. Вважав, що основні засади будь-якої наукової теорії не є ні апіорними умоглядними істинами, ні ідеалізованим відображенням об'єктивної реальності, а є умовними угодами, єдиною абсолютною умовою яких є несуперечність. Вибір тих чи інших наукових принципів із безлічі можливих, взагалі кажучи, довільний, проте реально вчений керується, з одного боку, бажанням максимальної простоти теорії, з іншого — необхідністю успішного практичного використання. Основні праці: «Наука та метод», «Цінність науки».

Ріккерт Генріх (1863–1936) – німецький філософ. Головною своєю метою вважав створення науки про теоретичну цінність; розділяв також концепцію номотетичних та ідіографічних наук. Ріккерт показує, що в протиставленні історичних та природничих наук міститься по суті два розрізнення: між генералізуючим та індивідуалізуючим мисленням, а також між оцінюючим та неоцінюючим мисленням. Відповідно є чотири типи наук: 1) науки, що генералізують, але не оцінюють (класичне природознавство); 2) індивідуалізують та не оцінюють (еволюційна біологія, геологія тощо); 3) генералізують та оцінюють (соціологія, економіка); 4) індивідуалізують та оцінюють (історія). Основні праці: «Межі природничо-наукового побудування понять: логічне введення в історичні науки», «Науки про природу та науки про культуру» та ін.

Сократ (469–399 до н.е.) - давньогрецький мислитель, який у центр філософії поставив людину і морально-етичну проблематику. Мораль, вважав Сократ, базується на розумі, самосвідомості, тому він і закликав «Пізнай самого себе». Розкрив сферу духовного як самостійну реальність, що дозволило всій наступній філософській думці зробити «духовне» предметом свого дослідження. В питаннях етики Сократ розвивав принцип раціоналізму, стверджуючи, що добродійність залежить від знань, і людина, яка знає, що таке добро, не буде робити дурні, погані вчинки. Добро є знання, тому культура інтелекту може зробити людей добрими. Погляди Сократа дійшли через твори його учня Платона.

Мішель Фуко (1926–1984) – французький філософ, теоретик культури та історик. Представник структуралістського, а потім постструктуралістського напрямку. Пошуки М. Фуко ґрунтувались навколо проблеми суб'єкта пізнання і були направлені проти теорії суб'єкта метафізичного гатунку. Фуко виділяв рівень дискурсивних практик, який вимагав особливих методів роботи дослідника, свого роду «археологічного» аналізу. Аналіз цих практик та їх трансформацій відсилав до якогось суб'єкту пізнання (історичного або

трансцендентального), який немов би їх винаходив одну за одною або обґрунтовував на деякому початковому рівні. Питання суб'єкта пізнання стало перетинатися із питанням про історичність істини, розуму і раціональності. Фуко розцінював його як центральне питання філософії. Він мав переконання у тому, що в історії не існує постійного людського суб'єкта, не існує «справжнього» людського стану чи людської природи. Натомість він розрізняв різні форми раціональності, прив'язуючи їх до певного напрямку в філософії. В подальшому, в роботі «Археологія знання» поруч із терміном *ментальність* з'явився, а потім досить активно залучився до наукової термінології термін *дискурс*. Фуко розумів його як практику, яка функціонує у гранично десуб'єктивованій площині. Основні праці: «Слова та речі. Археологія гуманітарних наук», «Археологія знання», «Інтелектуали і влада» та ін.

Ясперс Карл (1883–1967) – німецький філософ, один із засновників екзистенціалізму. Завдання філософствування вбачав у «висвітленні екзистенції», тобто справжньої реальності людини, яка проривається у «прикордонних ситуаціях» (смерть, страждання тощо) та розкривається лише у співвіднесеності з іншою екзистенцією (в акті «комунікації») і з «трансценденцією», тобто абсолютною межею буття (в акті «віри»). Основні праці: «Розум і екзистенція», «Філософія», «Витоки та мета історії» та ін.

ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ І МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ З ВИКОНАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

При виконанні самостійної роботи з Філософських проблем сучасного наукового пізнання особливе значення надається незалежності суджень, опрацюванні навчальної та довідкової літератури, першоджерел. Виконана студентом самостійна робота допоможе оцінити рівень знань, отриманий студентом в процесі вивчення цього курсу. Якість самостійної роботи оцінюється, перш за все, з того, наскільки правильно і точно студент дає відповідь на поставлене питання.

Метою самостійної роботи є:

- придбання студентом НТУ «ХПІ» вміння самостійного вивчення курсу «Філософських проблем сучасного наукового пізнання», що включає засвоєння матеріалу навчальної та довідкової літератури з філософії науки різних шкіл, напрямків, типів раціональності, що надає можливість вільного вибору акцентів при викладі матеріалу і виразу симпатій до тих чи інших напрямків;

- вироблення здатності працювати з першоджерелами, в якій слід уникати прямого конспектування тексту, рекомендується зосередити увагу на «цитованні» і «коментуванні»;

- оволодіння спеціальною термінологією та категоріями, які використовуються при розгляді теми;

- систематизація та викладення отриманих знань у відповідності з логікою обраної теми.

Написання самостійної роботи будується таким чином, щоб студент послідовно опанував навички самостійної дослідницької діяльності та вміння оперувати науковою інформацією.

Тема самостійної роботи обирається згідно зацікавлень студента. При виконанні самостійної роботи студент має право висвітлювати обрану тему на основі будь-якого методологічного підходу, представленого в сучасній науці.

У роботі необхідно відобразити:

- знання основних моментів обраної теми, суті викладеного матеріалу; — вміння висвітлити проблему конкретно і чітко;
- здатність зробити висновки з аналізу проблеми, розкрити значення цього аналізу для суспільного розвитку.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО НАПИСАННЯ РЕФЕРАТУ

Реферат (refero, лат. повідомляю) – дослідження в певній галузі знань, або стосовно актуальної наукової проблеми з метою доповісти результати дослідження іншим в дискусійній формі. Крім наукового завдання підготовка реферату сприяє розвитку абстрактного мислення: вміння бачити суттєві логічні зв'язки в різних джерелах, робити самостійні висновки. Реферат передбачає здійснення найбільш повного обзору актуальних і найбільш важливих джерел інформації по даної темі, наполегливості в читанні і аналізу, критичного сприйняття інформації. Бажано, щоб тема дослідження формувала інтерес, були виявлені рекомендації для особистісного або соціального, цивілізаційного розвитку.

Метою написання реферату є:

- придбання вміння самостійного вивчення курсу «Філософія», що включає засвоєння матеріалу навчальної та довідкової літератури з філософії різних шкіл, напрямків, типів раціональності й ірраціональності, що надає можливість вільного вибору акцентів при викладі матеріалу і виразу симпатій до тих чи інших філософських напрямків;
- вироблення здатності працювати з першоджерелами, в якій слід уникати прямого конспектування тексту, рекомендується зосередити увагу на «цитованні» і «коментуванні»;
- оволодіння філософською термінологією та категоріями, які використовуються при розгляді теми;
- систематизація та викладення отриманих знань у відповідності з

логікою обраної теми.

У рефераті необхідно відобразити:

- знання основних моментів обраної теми, суті викладеного матеріалу;
- вміння висвітлити проблему конкретно і чітко;
- здатність зробити висновки з аналізу проблеми, розкрити значення цього аналізу для суспільного розвитку.

Після вибору теми реферату необхідно знайти наукову літературу за обраною проблематикою. Список навчальної літератури наведений нижче. Вивчаючи літературу, слід робити виписування, фіксувати на папері власні думки, складати конспекти того, що прочитали і формулювати тези розділів реферату. Після накопичення достатнього матеріалу, можна приступати до його осмислення і систематизації матеріалу. Автор роботи, спираючись на накопичений матеріал, повинен висловити свій інтерес до даної теми. Після осмислення і систематизації літератури можна приступати до наукової обробки матеріалу і складання плану реферату

Реферат має титульний лист, вступ, змістовну частину, висновки, список літератури.

Вступ вимагає обґрунтування постановки проблеми, мети, яку автор ставить перед собою, і за допомогою яких завдань вона буде реалізуватися, огляд літератури з обраної теми, а також – розкриття мотиваційної настанови: навіщо автор обрав цю тему, в чому полягає актуальність даної теми, її значення для розвитку сучасної цивілізації, існування держави та власного становлення у професійної діяльності (3-5 стор.).

Основна частина – логічний виклад матеріалу (12-15 стор.), в якій розв'язується проблема у відповідності з поставленими завданнями. Основна частина зазвичай розділяється на декілька параграфів (підрозділів). Обов'язковими є посилання в тексті на цитовані джерела. Найбільш доцільною може бути визначена структура реферату, в який здійснюється рух від загального, певних теоретичних умовиводів – до їх практичного застосування у той чи іншій сфері діяльності. Така структура може включати два питання:

1 питання – загальне теоретичне, в якому розглядаються підходи рішення даної проблеми, автор визначає власну позицію: який підхід є найбільш актуальним і більш доцільним.

2 питання має більш практичний аспект дослідження проблеми: яка може бути виявлена стратегія рішення проблеми, в чому полягають складності і суперечності, як виявлення нової стратегії рішення проблеми змінює мислення, світогляд, які нові завдання в подальшому вивченню проблеми.

Висновки: мають відповідати завданням і логіці дослідження. (Обсяг висновків - 2-3 стор.)

Список літератури виконується згідно прийнятим стандартом. Він складається в алфавітному порядку в такій послідовності: документи, енциклопедії, словники, довідники, монографії, навчальні посібники, журнальні та газетні статті, сайти мережі Інтернет. В книгах вказується рік, видавництво, кількість сторінок. Якщо джерело інформації з сайту інтернетом, вказується автор и назва статі, термін URL.

Робота с літературою демонструє, як та або інша цитата підтверджує логіку викладання матеріалу, є доказом того або іншого положення. Необхідно дотримуватися культури цитування в процесі викладання матеріалу, давати вказівку на автора і на джерело с вказанням сторінки, наприклад: [15, с. 187], де 15 – порядковий номер джерела, згідно с алфавітом в переліку літератури. Відсутність посилання на першоджерело є плагіатом і порушенням авторських прав. Без вказівок на джерело в тексті реферат ні розглядається, бо це – головне завдання і сутність реферату – робота з літературою. Механічне копіювання реферату з інтернету заборонено, бо це – грубе порушення принципів доброчесності, яких має дотримуватись кожний у навчальному заклад.

Обсяг реферату – 20-25 сторінок.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Роль і функції філософії в науковому пізнанні.
2. Наука, узагальнені особливості наукових знань.
3. Наукова картина світу та її гносеологічний статус.
4. Особливості розвитку науки та її історіографія (Стародавній світ, середні віки, епоха Відродження, новий та сучасний час)
5. Класична і посткласична наука та філософський вплив на них.
6. Циклічні моделі розвитку науки (моделі Т.Куна та І. Лакатоса).
7. Метафізична концепція розвитку науки та її особливості.
8. Наукове знання, його природа та типологія.
9. Гносеологічні основи наукового пізнання.
10. Гносеологічні основи наукового пізнання.
11. Епістемологічний анархізм П. Фейєрабенда.
12. Сучасна епістемологія та її особливості.
13. Структурні рівні наукового знання та їх особливості.
14. Сучасна наука, особливості її розвитку та проблеми.
15. Філософські та логічні підстави оцінки наукового знання у теорії К. Поппера.
16. Новації в сучасній філософії науки. Сінергетика і евристика.
17. Наукове та позанаукове знання у сучасній філософії науки.
18. Методи збору емпіричної інформації дослідження.
19. Методи теоретичного узагальнення емпіричної інформації.
20. Види наукового пояснення (дедуктивно-номологічне, раціональне, потенціональне)
21. Співвідношення та порозуміння метода та методології в наукових дослідженнях.
22. Філософські проблеми Моделювання як узагальненого метода дослідження.
23. Місце та роль спостереження у науковому дослідженні.
24. Наукові факти та їх роль в наукових дослідженнях.

25. Проблема, парадигма, наукова програма як джерело наукових досліджень.
26. Гіпотеза і теорія як форма наукового пізнання.
27. Наука, її роль та місце в сучасному світі.
28. Поняття істини та її концепції в наукового пізнанні.
29. Творчість як конструктивний принцип сучасної науки.
30. Методи опосередкованої оцінки істинності наукових знань.

**ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ, ВКЛЮЧЕНИХ ДО ЗАЛІКУ ІЗ ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ»**

1. Специфіка наукового пізнання.
2. Соціальні функції наукового пізнання.
3. Теоретичний рівень наукового пізнання.
4. Емпіричний рівень наукового пізнання.
5. Методи наукового пізнання, що використовуються на теоретичному рівні
6. Методи наукового пізнання, що використовуються на емпіричному рівні
7. Позитивізм першої хвилі.
8. Емпіріокритицизм як позитивізм «другої хвилі».
9. Неспроможність позитивістських концепцій науки.
10. Етапи розвитку та основні положення неопозитивізму.
11. Логічний позитивізм.
12. Принцип верифікації.
13. Крах неопозитивістського підходу.
14. Відмінність постпозитивізму від позитивізму.
15. Філософія науки Карла Поппера.
16. Концепція «наукових революцій» Томаса Куна.
17. Концепція «науково-дослідних програм» Імре Лакатоса.
18. «Еволюціоністська програма дослідження науки» Стівена Тулміна.
19. Концепція «епістеміологічного анархізму» Пауля Фесрабенда.
20. Основні етапи розвитку суспільства.

21. «Протонаука» у тих культури стародавнього світу.
22. Виникнення науки. Наука античного світу та її проблеми.
23. Середньовічна наука. Університети.
24. Наука Нового Часу. Академії наук.
25. Наука доби індустріального суспільства. Науково-технічний прогрес.
26. Перспективи розвитку науки у ХХІ.

Навчальне видання

Методичні рекомендації до самостійного навчання до підручника «Філософія і методологія наукового пізнання», частина III «Основні поняття та терміни», для аспірантів усіх форм навчання (для студентів третього рівня вищої освіти) / автори: Ольга Дольська, Тетяна Дишкант, Яків Тарароєв. Харків : НТУ «ХП», 2025. – 55 с.

Укладачі: ДОЛЬСЬКА Ольга Олексіївна

ДИШКАНТ Тетяна Миколаївна

ТАРАРОЄВ Яків Володимирович

Відповідальний за випуск проф. Дольська О. О.

Роботу до видання рекомендував проф. Кіпенський А. В.

В авторській редакції

План 2025 р., поз. 865

Підп. до друку Гарнітура Times New Roman.

Видавничий центр НТУ «ХП», вул. Кирпичова, 2, м. Харків, 61002

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 5478 від 21.08.2017 р.

Електронна версія